

Одеська національна юридична академія

Шаповалова Ольга Іванівна

УДК 347.74

**Проценти у грошових зобов'язаннях
(цивілістичні аспекти)**

спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Харитонов Євген Олегович,
завідувач кафедри цивільного права
Одеської національної юридичної академії

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
Коссак Володимир Михайлович,
завідувач кафедри цивільного права і процесу
Львівського національного університету імені
Івана Франка (м. Львів)

кандидат юридичних наук, доцент,
Паліюк Василь Павлович,
заступник голови Миколаївського апеляційного
суду (м. Миколаїв)

Провідна установа

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки
України, кафедра цивільного права (м. Київ).

Захист відбудеться “___” _____ 2005 року о ___ годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної
академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, кімн. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий “___” _____ 2005 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Музиченко П.П.

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Одним із принципів ринкових відносин є платність цих відносин, зокрема, відносин, єдиним об'єктом яких є гроші. У Цивільному кодексі УРСР 1963 року проценти були присутні у грошових зобов'язаннях, як виняток. Новелою Цивільного кодексу України 2003 року (далі – ЦК) є те, що проценти, як правило, присутні у грошових зобов'язаннях і винятком є їх безпроцентність. Законні проценти за грошову позику встановлені у розмірі облікової ставки Національного банку України (далі – НБУ), що є орієнтиром ціни на гроші. Таким чином законодавчо закріплений зв'язок процентів із специфічним об'єктом цивільного права – грошима. Однак ці новели у ракурсі зв'язку процентів із грошима повною мірою у цивілістиці розглянуті не були.

Злісним порушенням майнових прав учасників цивільного обороту сьогодення є прострочення виконання грошових зобов'язань з метою користування чужими грошовими коштами. Найбільш ефективним заходом для вирішення цієї проблеми є встановлення процентів за користування чужими грошовими коштами, які, з економічної точки зору, будуть платою за користування специфічним товаром – грішми, оскільки гроші повинні робити гроші. Однак, у зв'язку з новелами у законодавстві, виникає необхідність ґрунтовно дослідити правову природу процентів, підставою стягнення яких є правопорушення. Оцінюючи актуальність теми, обраної для дисертаційного дослідження, насамперед, слід зазначити, що застосування процентів у грошових зобов'язаннях відображує загальну тенденцію посилення захисту прав приватної особи. Ця тенденція має місце в останнє десятиріччя та зумовлена тим, що той, хто неправомірно володіє чужими грошовими коштами, зобов'язаний платити проценти тому, хто має право вимоги на них, доки ці грошові кошти не будуть повернуті.

Актуальність та необхідність наукового дослідження поставлених проблем визначається такими факторами:

1. На відміну від раніше чинного законодавства новий Цивільний кодекс включає норми, які детальніше регулюють грошові відносини, але і вони, на нашу думку, потребують вдосконалення. Правові норми чинного Цивільного кодексу, що регулюють процентні відносини, непослідовні, суперечливі та недосконалі. Так, стаття 536 ЦК “Проценти”, якою встановлюється обов'язок сплачувати проценти за користування чужими грошовими коштами, розміщена у главі 48 “Виконання зобов'язання”, та, здавалося б, визначає проценти як плату за надані гроші, проте ст.ст. 692, 693, 694, 1214 ЦК посилаються на ст. 536 ЦК при порушенні як грошових, так і не грошових зобов'язань, хоча ст. 536 ЦК не встановлює розмір процентів за користування чужими грошовими коштами.

2. У зв'язку з поширенням застосування процентів у грошових зобов'язаннях у практичній діяльності юристів виникає багато питань, пов'язаних із визначенням правової природи процентів, що застосовуються у разі порушення зобов'язання. Відсутні необхідні роз'яснення вищих судових органів.

3. У науковій полеміці щодо процентів за користування чужими грошима відсутня однастайність, деякі правознавці спираються на застарілі на сьогоdnішній день цивілістичні концептуальні положення або на економічні концептуальні положення, що негативно впливає на розвиток цивільного права.

Економічна точка зору на проценти як плату за користування чужими грошима мала вагомий вплив і на законодавця, і на деяких фахівців цивільного права. Інші цивілісти, враховуючи правоохоронний характер цих відносин, визначають проценти за користування чужими грошима або неустойкою, або відшкодуванням збитків, або особливою мірою цивільно-правової відповідальності.

4. У цивільно-правовій науці України не проводилося на рівні дисертації або монографії комплексного дослідження процентів у грошових зобов'язаннях, розглядалися лише окремі аспекти процентів у грошових зобов'язаннях, зокрема, відмежування процентів від неустойки та визначення процентів як особливої міри відповідальності (О.А. Печений, О.О. Отрадна, О.В. Кривенда), значення вини у відносинах відповідальності за порушення грошового зобов'язання (А.Л. Ткачук), стягнення процентів при безпідставному збагаченні (І. Берестова), визначення процентів при простроченні грошового зобов'язання як збитків (С.М. Лепех).

Враховуючи, що правові норми щодо процентів є новелами та потребують вдосконалення, відсутня однастайність правознавців у визначенні правової природи процентів, відсутня у достатній мірі правозастосувальна практика, відсутні необхідні роз'яснення вищих судових органів тощо, тому виникає необхідність тлумачення процентів, з'ясування їх цивільно-правової сутності та вдосконалення їх правового регулювання, та це формує вибір напрямку цього дослідження, зазначені обставини визначають актуальність обраної теми дослідження. На сьогодні в Україні дослідження цивілістичних аспектів процентів у грошових зобов'язаннях на дисертаційному рівні проведено вперше.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до напрямів досліджень Одеської національної юридичної академії “Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195). Тема дисертації безпосередньо пов'язана з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права на 2001-2005 роки за темою “Традиція приватного права в Україні”.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний системний аналіз теоретичних та практичних проблем щодо процентів у цивільному праві, обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання процентів як зростання суми позикових грошових зобов'язань та як правових наслідків порушення грошових зобов'язань, надання науково-теоретичних і практичних рекомендацій щодо правового регулювання процентів у цивільному праві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із застосуванням процентів у грошових зобов'язаннях, система чинних в Україні нормативних актів, законодавство інших країн, що застосовують проценти у грошових зобов'язаннях, порядок і підстави їх застосування, загальнотеоретичні аспекти процентних відносин у вітчизняних й зарубіжних наукових джерелах, судова практика розгляду спорів у зв'язку із стягненням процентів у грошових зобов'язаннях.

Предметом дослідження є цивільно-правова природа процентів у грошових зобов'язаннях.

У відповідності до мети, об'єкта і предмета дисертаційного дослідження увагу зосереджено на виконанні таких основних задач:

- здійснити комплексне дослідження позицій цивілістів та основних проблем застосування процентів у цивільно-правових відносинах;
- дослідити цивілістичну природу процентів при правомірному користуванні грошовими коштами та при неправомірному користуванні чужими грошовими коштами; надати їм наукове визначення; відмежувати проценти від схожих юридичних категорій;
- проаналізувати чинне цивільне законодавство України щодо процентів з метою тлумачення, усунення протиріч, виявлення загальних тенденцій правового регулювання процентів у законодавстві інших країн для врахування досягнень у цій сфері;
- зробити загальні висновки з проблеми дослідження та внести конкретні пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України у сфері застосування процентів у грошових зобов'язаннях.

Методи дослідження. У ході дослідження використано дві групи методів наукового пізнання: загальнонаукові (історичний, діалектичний, метод системного аналізу, формально-логічний, структурно-функціональний, комплексний) та спеціальні методи дослідження (порівняльно-правовий, метод тлумачення правових норм). За допомогою діалектичного методу досліджувався розвиток положень про проценти. Застосування методу системного аналізу дозволило визначити місце і роль процентів серед інших правових наслідків порушення зобов'язань. Шляхом аналізу і синтезу досліджувалися теоретичні і фактичні положення правових наслідків порушення зобов'язань. Метод логічного аналізу застосовувався для логічного обґрунтування висновків, для послідовного дослідження процентів при правомірному користуванні грошовими коштами, потім – неправомірному. За допомогою порівняльно-правового методу досліджувалося законодавство зарубіжних країн щодо процентів, що дозволило сформулювати пропозиції щодо запозичення окремих його норм у вітчизняну законодавчу систему. Для виявлення відповідності норм права суспільним відносинам застосовувався метод тлумачення правових норм. Одним із основних принципів застосовувався принцип усебічності дослідження процентів, проценти розглядалися у взаємозв'язку з кредитними правовідносинами, відносинами права власності на грошові кошти. До загальнонаукових принципів належить використаний у дисертації принцип історизму при розгляданні процентів в аспекті їх минулого становлення та розвитку. Вагоме значення у роботі має загальнонауковий принцип комплексності у дослідженні процентів, тобто вивчення інституту процентів з позицій господарського, податкового, банківського права, та з позицій інших суспільних наук, зокрема, історії, філософії, економіки.

Науково-теоретичною основою дослідження проблем процентів стали праці відомих учених минулого та сьогодення. Вагомий внесок у розроблення цих проблем зробили українські та російські цивілісти: В.В. Вітрянський, який є автором підрозділу “Проценти за грошовим зобов'язанням” у книзі “Договірне

право” ч. 1 та ряду інших статей на цю тему; В.А. Хохлов, який є автором статті “Відповідальність за користування чужими грошовими коштами”; окремі сторони зазначеної проблеми процентів досліджували І.А. Безклубий, О.С. Йоффе, І.С. Канзафарова, О.В. Кривенда, С.М. Лепех, Л.А. Лунц, А. Мичка, Л. Новосьолова, В.А. Олейник, О.О. Отрадна, О.П. Печений, Ю. Попов, В. Прима, М.М. Сибильов, Є.О. Суханов, А.Л. Ткачук, В. Уланова та ін.; а також науковці західних країн В.Р. Ансон, І. Брайт, К. Гавальда, Ф. Груа, Х. Кетц, Ф. Лорман, А. Сміт, Ж. Стуфле, К. Цвагерт, К. Шмидт.

Емпіричною базою дослідження є нормативно-правові акти України та зарубіжних країн, матеріали судової практики розгляду та вирішення спорів, що виникають при порушенні грошових зобов'язань, узагальнення судової практики розгляду цієї категорії справ, здійснені Вищим господарським судом України та Російської Федерації, а також матеріали практики укладення грошових зобов'язань на Миколаївщині.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в українській науці цивільного права здійснено всебічне і комплексне дослідження важливої проблеми застосування процентів. За його результатами одержані такі *науково-теоретичні висновки та практичні рекомендації*, які виносяться на захист:

1. Уперше розкрито специфічність юридичної категорії “проценти” внаслідок зв'язку зі специфічним об'єктом цивільного права – грошима. Проценти можуть стягуватися за володіння тільки грошовими коштами, а не будь-яким іншим чужим майном. Нерозривний зв'язок процентів із грошовими коштами міститься, у свою чергу, у такому: 1) у встановленні процентів залежно від облікової ставки НБУ, що є орієнтиром ціни на гроші; 2) у встановленні законних процентів як зростання боргу за договором грошової позики та законних процентів як міри відповідальності за порушення грошового зобов'язання, за володіння чужими грошовими коштами; 3) у стягненні процентів із боржника незалежно від існування у нього можливості виконати грошове зобов'язання; 4) у підрахуванні процентів тільки у грошових коштах. Новим є висновок, що категорія, яка підраховується шляхом визначення сотих частин вартості негрошових об'єктів цивільного права без врахування зростання вартості за рік, не є юридичною, доцільно її називати “відсотками” та не поширювати на неї законодавство щодо процентів, оскільки відсотки грають службову роль при підрахуванні таких юридичних категорій, як пеня, орендна плата тощо.
2. По-новому з'ясована цивільно-правова сутність процентів у грошових зобов'язаннях, які, при правомірності надання позики, розглядаються як зростання грошового боргу (пропонується їм надати назву – проценти-зростання). При порушенні грошового зобов'язання проценти розглядаються у двох аспектах: 1) стягнення процентів-зростання розглядається як виконання зобов'язання у натурі; 2) стягнення процентів, що спеціально встановлені на випадок порушення грошового зобов'язання (пропонується їм надати назву – проценти-лихва), розглядається як самостійна міра відповідальності, або, у виняткових випадках, якщо про це зазначено у законі або договорі, як відшкодування збитків, або як неустойка.

3. Запропоноване авторське визначення поняття “процентів-зростання” у грошових зобов'язаннях як показника об'єктивної властивості грошей приростати при комерційному використанні за рік, на яку має вплив облікова ставка НБУ як орієнтир ціни на гроші. Якщо строк комерційного використання грошових коштів не рівний одному року, то зростання суми пропорційно змінюється. Наукову новизну має твердження, що проценти-зростання, як умова правомірного отримання позикової суми у власність, – це складова частина плати за надану позику, що разом з основною сумою позики складає суму загального боргу, яку боржник повинен сплатити через визначений час після отримання позики. При порушенні цього зобов'язання воно не припиняється, а пролонгується, і тоді стягнення цих процентів-зростання є виконанням зобов'язання у натурі.
4. Набуло подальшого розвитку положення, що чужі грошові кошти – це ті, якими боржник володіє неправомірно, внаслідок правопорушення, на які настало право вимоги іншої особи (прострочена кредиторська заборгованість боржника).
5. Уперше у вітчизняній науці юридично обґрунтовано, що стягнення спеціально встановлених на випадок порушення грошового зобов'язання процентів-лихви є застосуванням особливої міри цивільно-правової відповідальності – це є негативний правовий наслідок порушення грошового зобов'язання, коли за допомогою державного примусу боржник карається додатковими безкомпенсаційними грошовими стягненнями на користь кредитора без урахування можливостей боржника виконати це зобов'язання, прибутків від використання грошових коштів та збитків кредитора.
6. З нових позицій здійснено відмежування процентів-лихви як особливої міри цивільно-правової відповідальності, що віддзеркалює зростання грошових коштів унаслідок комерційного використання, від неустойки, що віддзеркалює ступінь порушених інтересів кредитора. При стягненні неустойки її розмір іноді визначається у процентах річних для вирівнювання розміру відповідальності контрагентів у договорі, тому застосування процентів річних є запозиченим технічним прийомом для визначення розміру неустойки у таких виняткових випадках: 1) якщо проценти застосовуються при порушенні не грошових зобов'язань; 2) якщо у законі або договорі визначено, що розмір пені співвідноситься з обліковою ставкою НБУ.
7. Має новизну твердження, що у разі порушення грошового зобов'язання сплату процентів можливо розглядати як відшкодування збитків у таких виняткових випадках: 1) якщо кредитор доказує, що він був вимушений отримати кредит у третьої особи внаслідок порушення грошового зобов'язання боржником; 2) якщо у договорі визначено, що проценти є заздалегідь оціненими збитками.
8. По-новому висвітлено, що стягнення процентів за володіння безпідставно одержаними чи збереженими чужими грошовими коштами (ч. 2 ст. 1214 ЦК) є мірою цивільно-правової відповідальності, оскільки ці проценти є додатковими безеквівалентними обтяженнями набувача, який із часу, коли дізнався, або міг би дізнатися про безпідставне одержання грошей,

продовжував володіти ними. Умовою стягнення процентів річних із безпідставно одержаних чи збережених грошей є право вимоги потерпілого на ці кошти (яке не завжди ґрунтується на правопорушенні) та продовження притримування грошових коштів набувачем у разі, якщо він знає, або може знати про володіння цими грошовими коштами без достатньої правової підстави.

9. Набули подальшого розвитку положення, що правовими наслідками порушення зобов'язання є міри відповідальності за порушення зобов'язання (наприклад, відшкодування збитків, сплата процентів-лихви за користування чужими грошовими коштами), а також інші негативні для правопорушника наслідки, позбавлення правопорушника суб'єктивних цивільних прав (наприклад, припинення або зміна умов зобов'язання), встановлені договором або законом, які не є мірами відповідальності, застосовуються незалежно від вини порушника зобов'язання та є заходами, спрямованими тільки на припинення неправомірних дій або бездіяльності, на забезпечення існуючого обов'язку, його зміни або припинення, тобто не містять нових додаткових безеквівалентних обов'язків.
10. Набула додаткового розвитку теза про те, що способи захисту цивільних прав та інтересів є правовими наслідками порушення зобов'язання (наприклад, сплата процентів-лихви) та організаційно-превентивними заходами, які не пов'язані з їх порушенням (визнання права, оспорування права).

Пропонуються заходи з удосконалення українського Цивільного кодексу у сфері застосування процентів, зокрема:

- 1) удосконалюється черговість платежів у разі недостатності суми проведеного платежу для виконання грошового зобов'язання (ст. 534);
- 2) установлюється норма-дефініція щодо процентів, що закріплює презумпцію платності грошових зобов'язань (ст. 536);
- 3) визначається розмір законних процентів за володіння чужими грошовими коштами у разі правопорушення та його обмеження, співвідношення процентів зі збитками (ст. 625¹);
- 4) відмежовуються міри відповідальності за порушення процентного та безпроцентного договору позики грошових коштів (ст. 1050) та ін.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути застосовані:

- 1) у законотворчій діяльності – нові концептуальні підходи до вирішення проблем процентів створюють теоретичну основу для вдосконалення законодавства;
- 2) у науково-дослідницької діяльності – наукові розробки, рекомендації та висновки дисертації мають дискусійний характер з метою постановки питань і можуть бути застосовані для подальшого розвитку вчення щодо процентів як правових наслідків порушення цивільно-правових зобов'язань;
- 3) у навчальному процесі – ряд сформульованих у дисертації положень та публікації з проблеми дослідження можуть бути корисними при підготовці

відповідних розділів підручників, навчальних посібників, а також при проведенні лекцій з курсу цивільного права;

- 4) у практичній діяльності – окремі положення дисертації містять науково-практичні рекомендації, тлумачення норм права та можуть бути корисними у практичній діяльності суб'єктів договірних відносин, у діяльності судових органів при розгляданні спорів, пов'язаних із застосуванням процентів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація підготовлена та обговорена у частинах і в цілому на засіданні кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії. Її головні ідеї, окремі висновки, теоретичні положення, аргументація та науково-практичні рекомендації були апробовані у процесі читання лекцій та проведення практичних занять з студентами Миколаївського державного університету, оприлюднені на науково-практичній конференції 2002 р. МННЦ ОНУ ім. І.І. Мечникова та надруковані у збірнику наукових праць.

Публікації. Основні наукові положення дисертаційного дослідження відображені у семи статтях у наукових фахових виданнях, що входять до переліку видань, затверджених ВАК України.

Обсяг і структура дисертації визначаються значенням та змістом наукової проблеми і спрямовані на досягнення поставлених завдань. Структура дисертації відображує мету і завдання дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, що мають 9 підрозділів та висновків до кожного розділу. До тексту додано список використаних джерел на 17 сторінках (224 найменування). Обсяг тексту дисертації (без списку літератури) становить 205 сторінок.

Основний зміст

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, названі методичні й теоретичні засади дослідження, його мета та задачі, новизна дослідження, формулюються основні положення, які виносяться на захист, наукова і практична значимість роботи, її апробація тощо.

Розділ 1 “Загальна характеристика процентів у грошових цивільно-правових зобов'язаннях” складається з окреслення основних етапів розвитку наукової думки щодо процентів у грошових цивільно-правових зобов'язаннях, висвітлення сучасного досвіду зарубіжних країн за темою дослідження, зокрема, Російської Федерації, сучасного стану цивільного законодавства України, сучасного стану наукової розробки попередників. За темою дослідження виявлені проблеми, які поки що залишилися невирішеними, та визначений власний напрям у розв'язанні проблеми процентів.

У підрозділі 1.1. “Історичний розвиток правового регулювання процентів у грошових зобов'язаннях” наводиться історико-правова періодизація застосування процентів у грошових зобов'язаннях, надається їхня правова характеристика, окреслюється еволюція наукової думки щодо процентів та робиться висновок, що проценти є особливою правовою категорією у цивільному праві, оскільки нерозривно пов'язані з грошима при наданні їх у позику, а також є правовими наслідками порушення грошового зобов'язання.

Змістом підрозділу 1.2. “Характеристика чинного цивільного законодавства та наукової думки цивілістів щодо процентів” є визначення питань щодо процентів, які залишилися невирішеними, обґрунтування необхідності їх досліджень, визначення особистої участі у розв'язанні цієї проблеми. У роботі піддається аналізу законодавство щодо застосування процентів у грошових зобов'язаннях України, зарубіжних країн, зокрема, Російської Федерації. Висвітлення сучасного стану наукової думки щодо процентів у грошових зобов'язаннях здійснюється для постановки питань, що залишилися у цивілістиці невирішеними, та для визначення напрямків та методів дослідження. Огляд літератури за темою дозволив виділити такі основні позиції щодо правової природи процентів річних: 1) визначення процентів як плати, у тому числі за користування чужими грошовими коштами, яку підтримують І.А. Безклубий, І.С. Канзафарова, Ю.В. Кривенко, А. Мичка, О.П. Печений, Є.О. Суханов, А.Л. Ткачук та інші дослідники; 2) визначення процентів як плати та як санкції за порушення грошового зобов'язання. Ця позиція, у свою чергу, поділяється ще на три позиції: проценти як неустойка (Л.О. Єсіпова, А.М. Савицька, В. Федотов, Ю. Хілінський), проценти як збитки (Д.М. Гріджук, Н.Д. Єгоров, С.М. Лепех, Ф. Ліберман, В.О. Олійник, Г. Скіба), проценти як самостійна міра цивільно-правової відповідальності (В.В. Вітрианський, М.М. Сибильов, О.В. Кривенда, О.О. Отрадна, В. Прима). Одночасно В.В. Вітрианський визнає, що проценти річні, які стягуються за прострочення передачі речі, є законною неустойкою. Вважається за доцільне досліджувати проценти у двох напрямках: 1) при правомірному користуванні грошовими коштами, 2) при неправомірному користуванні чужими грошовими коштами.

Для розв'язання проблем, зазначених у розділі 2 “Сплата процентів при правомірному користуванні грошовими коштами” визначається роль процентів у грошових зобов'язаннях, аналізуються проценти як плата при правомірному користуванні грошовими коштами, досліджується правова природа процентів за користування чужими грошовими коштами, висвітлюється питання можливості визначення процентів за користування чужими грошовими коштами платою.

У підрозділі 2.1. “Роль процентів у грошових зобов'язаннях” звертається увага на невизначеність та неузгодженість у чинному законодавстві термінів “проценти” та “відсотки”, простежується закономірність застосування у Цивільному кодексі цих термінів, проводиться відмежування процентів від відсотків за ознакою зв'язку з грошима. У роботі піддається аналізу правова природа як грошей, так і грошових зобов'язань, відмежовуються грошові кошти від інших об'єктів цивільного права, що оцінюються грошми. Узагальнюється, що законодавство щодо процентів не можна поширювати на категорію, яка підраховується шляхом визначення сотих частин вартості негрошових об'єктів цивільного права, вона не є юридичною, доцільно її називати “відсотками”.

Змістом підрозділу 2.2. “Проценти як плата у грошових зобов'язаннях” є дослідження застосування процентів при правомірному володінні грошовими коштами. Для цього аналізується полеміка щодо процентів як плати, розглядається економічний погляд на здібність грошей зростати, висвітлюються особливості, коли позика буде вважатися безпроцентною. Розглядається проблема зростання грошових коштів з економічної та юридичної точки зору,

проблема значення підстав встановлення процентів для визначення їх як плати за наданий кредит, та аналізуються результати дослідження. Зазначається, що, визначення процентів як “плати”, “ціни” за кредит не розкривають правову природу категорії процентів. При правомірності отримання кредиту проценти розглядаються як зростання грошового боргу за певний період часу, які разом із первинною сумою боргу складають суму остаточного боргу, що є предметом зобов'язання.

Змістом підрозділу 2.3 “Проценти за користування чужими грошовими коштами” є вирішення проблеми правової природи чужих грошей, розглядання проблеми можливості вважати чужими запозичені грошові кошти, а проценти – платою за них. Для цього досліджується правова природа договору позики, кредитного договору, розмежовуються поняття кредитних відносин в економічному і правовому сенсі. Аналізуються різні точки зору з цього питання, порівнюється інститут кредиту з іншими інститутами, та найбільш переконливою визначається позиція виявлення схожих рис з актом комерційного продажу грошових коштів, коли до набувача грошових коштів переходить і право власності на них. Робиться висновок, що запозичені грошові кошти не є чужими для позичальника.

Особлива увага приділяється дослідженню випадків із юридичної практики, наприклад, коли при порушенні грошового зобов'язання сторони кредитного договору оформлюють додатковим договором відстрочення погашення кредиту з підвищенням процентної ставки. Такі проценти не визнаються мірою відповідальності, це зміна умов договору.

Для висвітлення правової природи чужих грошей розглядається позиція, що користування чужими грошовими коштами може бути як правомірним (залучені кошти), так і неправомірним (унаслідок правопорушення), яку підтримують цивілісти Л.А. Лунц, Г.Ю. Шемшученко, І.С. Канзафарова. На противагу цій позиції, ґрунтуючись на нормах чинного Цивільного кодексу та на доктрини цивільного права, авторка погоджується з позицією В.А. Хохлова, В.В. Вітрянського, А. Ярошенка, що користування чужими грошима є тільки неправомірним, пов'язаним із порушенням прав інших осіб.

Спростовується позиція І.А. Безклубого, С.М. Лепех, що проценти можуть сплачуватися одночасно з одержанням кредиту, оскільки позикодавець може претендувати на проценти тільки на суму позики, яка фактично була надана позичальнику на певний строк.

Змістом **Розділу 3. “Стягнення процентів за порушення грошових зобов'язань”** є висвітлення правової природи процентів, що встановлені законом або договором на випадок порушення грошових зобов'язань. Для цього проценти досліджуються як самостійна міра цивільно-правової відповідальності, аналізуються проблеми розміру процентів за порушення грошових зобов'язань.

У підрозділі 3.1. “Стягнення процентів як самостійна міра цивільно-правової відповідальності” проаналізовані позиції правознавців за цим питанням, аргументується авторська позиція. Ґрунтуючись на позиції О.С. Йоффе щодо визначення поняття цивільно-правової відповідальності, розглядається як притягнення до майнової відповідальності вимога кредитора до боржника

сплатити проценти у разі неправомірного користування чужими грошовими коштами. У цьому разі проценти розглядаються як додаткові безкомпенсаційні грошові стягнення на користь кредитора, яким пропонується дати назву – проценти-лихва. У роботі досліджується, що підстава для стягнення процентів як міри відповідальності єдина – порушення грошового зобов'язання. При цьому не беруться до уваги можливості боржника виконати це зобов'язання, існування прибутків від використання грошових коштів у боржника та збитків кредитора у зв'язку з відсутністю грошових коштів.

Змістом підрозділу 3.2. “Розмір процентів при порушенні грошових зобов'язань” є розв'язання проблем, пов'язаних із визначенням розміру процентів при неправомірному користуванні грошовими коштами. Для цього аналізується доцільність законодавчого обмеження розміру позикових процентів і процентів як санкції за користування чужими грошима, визначається особливість відповідальності при безпроцентній позиції, висвітлюються проблеми встановлення розміру процентів за користування чужими грошовими коштами, досліджуються наслідки порушення договору позичальником. Аргументується неможливість стягування додатково ще 3% річних від простроченої суми та індексу інфляції, якщо договором або законом установлений інший розмір процентів у грошовому зобов'язанні, у тому числі розмір процентів як зростання наданого кредиту.

Вважається полемічним визначення А.В. Пучковою, І.М. Кучеренком розміру процентів за користування чужими грошовими коштами відповідно до ст. 625 ЦК – 3 %, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом, визначення А. Мичкою розміру цих процентів на рівні облікової ставки НБУ відповідно до ст. 1048 ЦК, якщо інше не встановлено договором або законом, визначення І.С. Канзафаровою розміру цих процентів відповідно до ст. 625 ЦК, якщо вони є правовими наслідками порушення зобов'язань або відповідно до ст. 1048 ЦК, якщо вони є платою за правомірне користування чужими грошовими коштами. Обґрунтовується, що стягнення процентів за користування чужими грошима здійснюється тільки при правопорушенні та в розмірі, який встановлений іншим актом цивільного законодавства або договором.

У роботі проводиться дослідження та обґрунтовується позиція, що стягнення процентів за володіння безпідставно одержаними чи збереженими грошима (ч. 2 ст. 1214 ЦК) є мірою цивільно-правової відповідальності, оскільки вони є безеквівалентними додатковими обтяженнями набувача, який дізнався або міг дізнатися про володіння цими грошима без достатньої правової підстави.

Розділ 4 “Визначення місця процентів серед схожих правових категорій” містить визначення місця процентів-лихви серед інших способів захисту цивільних прав та правових наслідків порушення зобов'язання.

У підрозділі 4.1. “Співвідношення категорій: способи захисту цивільних прав, правові наслідки порушення зобов'язання, міри відповідальності” співвідносяться категорії: заходи захисту цивільних прав, правові наслідки порушення зобов'язання, відповідальність за порушення зобов'язання; аналізується проблема кумуляції процентів, неустойки і відшкодування збитків. Розв'язується питання: чи є поняття “правові наслідки порушення зобов'язання”

тотожним поняттю “відповідальність”, та визначається, що правовими наслідками порушення зобов'язань є міри відповідальності за порушення зобов'язання та інші міри, що застосовуються незалежно від вини порушника, та вони є заходами, спрямованими на забезпечення існуючого обов'язку, його зміни або припинення, тобто не містять додаткових обов'язків. Обґрунтовується, що стягнення процентів-лихви є одночасно заходом захисту цивільних прав, правовим наслідком порушення зобов'язання, мірою відповідальності за порушення грошового зобов'язання. Якщо підставою стягнення процентів є порушення грошових зобов'язань, то такі проценти не є зростанням плати за кредит, пенею або відшкодуванням збитків, а є, як правило, специфічною мірою цивільно-правової відповідальності. Не можна вважати проценти-лихву відшкодуванням збитків, оскільки розмір збитків кредитор повинен ще доказати. Не можна вважати проценти-лихву пенею, оскільки відмінність процентів-лихви від пені полягає у тісному зв'язку процентів з грошима та специфіці грошей як об'єкта цивільного права. Проценти-лихва є не тільки особливою мірою відповідальності за порушення зобов'язання, але, одночасно, вони зберігають свою правову природу показника зростання суми грошового зобов'язання внаслідок його комерційного використання, та на це зростання грошової суми впливає облікова ставка НБУ, що є орієнтиром ціни на гроші. Проценти втілюють у себе зростання грошей у комерційному обігу.

Далі у роботі на базі аналізу Конституції України (ст. 61) обґрунтовується неможливість одночасного застосування відшкодування збитків, стягнення неустойки та процентів за володіння чужими грошовими коштами за одне й те саме порушення.

У підрозділі 4.2. “Винятки стягнення процентів як відшкодування збитків та як неустойки” розглядаються виняткові випадки, коли проценти відіграють роль відшкодування збитків або неустойки при порушенні зобов'язань. Критично розглядаючи позиції інших цивілістів, що проценти не є збитками, не є неустойкою, а є самостійною формою відповідальності, авторка погоджується з цим, але водночас відмічає недостатність їхньої аргументації, наводить власні обґрунтування з цього питання та доповнює, що в залежності від певних умов договору або закону, окрім цього, у виняткових випадках проценти при порушенні зобов'язань можуть вважатися неустойкою або відшкодуванням збитків.

При стягненні неустойки її розмір іноді визначається у процентах річних для вирівнювання розміру відповідальності контрагентів у договорі, тому застосування процентів річних є запозиченим технічним прийомом для визначення розміру неустойки у таких виняткових випадках: 1) якщо проценти застосовуються при порушенні не грошових зобов'язань; 2) якщо у законі або договорі визначено, що розмір пені співвідноситься з обліковою ставкою НБУ.

У разі порушення грошового зобов'язання сплату процентів можливо розглядати як відшкодування збитків у таких виняткових випадках: 1) якщо кредитор доказує, що він був вимушений отримати кредит у третьої особи внаслідок порушення грошового зобов'язання боржником; 2) якщо у договорі визначено, що проценти є заздалегідь оціненими збитками.

Висновки

У Висновках наведені теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми виявлення цивільно-правової природи процентів у грошових зобов'язаннях. Визначено специфічність юридичної категорії “проценти” внаслідок її зв'язку зі специфічним об'єктом цивільного права – грошима. Цей зв'язок міститься у:

- 1) встановленні процентів у грошових зобов'язаннях залежно від облікової ставки НБУ, що є орієнтиром ціни на гроші, тому і проценти набувають ознак показника зростання грошових коштів унаслідок комерційного використання;
- 2) встановленні законних процентів як зростання боргу за договором грошової позики та законних процентів як міри відповідальності за порушення грошового зобов'язання;
- 3) стягненні процентів з боржника незалежно від існування у нього можливості виконати грошове зобов'язання, незалежно від отримання ним прибутку від використання грошей та незалежно від існування збитків у кредитора, а залежно від об'єктивної економічної властивості грошей приростати внаслідок комерційного використання.

Запропоновано авторське визначення поняття “проценти” у грошових зобов'язаннях як показника зростання суми позикового грошового боргу за один рік унаслідок комерційного використання грошових коштів, на встановлення розміру якого має вплив облікова ставка НБУ як орієнтир ціни на гроші. Якщо строк комерційного використання грошових коштів не рівний одному року, то зростання суми пропорційно змінюється.

Зазначено, що у негрошових зобов'язаннях доцільно застосовувати відсотки, які підраховуються шляхом визначення сотих частин вартості інших об'єктів цивільного права, які не є грошима, без урахування річного прибутку, та що на них не поширюється законодавство щодо процентів (наприклад, якщо відсотки встановлюються при визначенні орендної плати).

Дослідження показало, що погляд на проценти як на плату за надання грошових коштів у кредит, незалежно від правомірності такого надання, є економічним. У цивільно-правовому розумінні проценти слід розмежовувати залежно від підстав їх застосування: якщо проценти застосовуються при правомірному володінні грошовими коштами та якщо вони стягуються при порушенні грошових зобов'язань. Визначається, що проценти, як умова правомірного отримання позики (пропонується їм дати назву – проценти-зростання), – це складова частина плати за надану позику, що разом з основною сумою позики складає суму загального боргу, яку боржник повинен сплатити через визначений час після отримання позики або на умовах розстрочення, відстрочення платежу. Проценти-зростання при комерційному кредиті – це частина гіпотетичної остаточної вартості товарів, робіт, послуг, яка складеться через визначений у договорі строк, без врахування первинної вартості товарів, робіт, послуг, яка була на момент укладення договору. Сплата процентів-зростання позикодавцю в межах дії договору буде належним виконанням умов договору, та позичальник сплачує їх за надану можливість отримати гіпотетичний прибуток унаслідок комерційного використання грошових коштів.

При порушенні грошових зобов'язань, в залежності від умов договору або закону, стягнення процентів може розглядатися: або як виконання зобов'язання в натурі, або як особлива міра цивільно-правової відповідальності, або як відшкодування збитків, або як неустойка. Якщо порушується зобов'язання, в якому проценти визначені як зростання грошової суми, наданої у борг, то таке зобов'язання не припиняється, а пролонгується, і сплата цих процентів-зростання є виконанням зобов'язання у натурі.

З'ясована цивільно-правова сутність чужих грошових коштів – це ті кошти, якими боржник володіє неправомірно, внаслідок правопорушення, на які настало право вимоги іншої особи (прострочена кредиторська заборгованість). Стягнення чужих грошових коштів із боржника є виконанням зобов'язання в натурі.

У роботі обґрунтовано, якщо підставою стягнення процентів є порушення грошового зобов'язання, то вони є одночасно способом захисту цивільних прав і інтересів кредитора, правовим наслідком порушення зобов'язання, особливою мірою цивільно-правової відповідальності боржника. Такі проценти (пропонується їм дати назву “проценти-лихва”) – є негативним правовим наслідком порушення грошового зобов'язання, коли за допомогою державного примусу боржник карається додатковими безкомпенсаційними грошовими стягненнями на користь кредитора без урахування можливостей боржника виконати це зобов'язання, прибутків від використання грошових коштів та збитків кредитора. Ця відповідальність не може бути скасована або обмежена правочином. Як спосіб захисту цивільних прав та інтересів кредитора, проценти-лихва мають компенсаційну функцію та сплачуються позикодавцю за позбавлення його самого можливості отримати гіпотетичний прибуток унаслідок комерційного використання грошових коштів.

Здійснено відмежування процентів-лихви як особливої міри цивільно-правової відповідальності, що віддзеркалює зростання грошових коштів унаслідок комерційного використання, від неустойки, що віддзеркалює ступінь порушених інтересів кредитора. При стягненні неустойки її розмір іноді визначається у процентах річних для вирівнювання розміру відповідальності контрагентів у договорі, тому застосування процентів річних є запозиченим технічним прийомом для визначення розміру неустойки у таких випадках: 1) якщо проценти застосовуються при порушенні не грошових зобов'язань; 2) якщо у законі або договорі визначено, що розмір пені співвідноситься з обліковою ставкою НБУ.

Аргументовано, що у разі порушення грошового зобов'язання сплату процентів можливо розглядати як відшкодування збитків у таких випадках: 1) якщо кредитор доказує, що він був вимушений отримати кредит у третьої особи внаслідок порушення грошового зобов'язання боржником; 2) якщо проценти встановлені у договорі як заздалегідь оцінені збитки.

Надано визначення, що безпідставні чужі грошові кошти у недоговірних зобов'язаннях – це ті, щодо яких є право вимоги потерпілого, які набувач набув або зберіг у результаті як власної поведінки, так і поведінки потерпілого, інших осіб чи внаслідок події без достатньої правової підстави, при відсутності договірних зобов'язань або якщо договір був згодом розірваний або визнаний

недійсним. Стягнення цих коштів – це стягнення тільки безпідставно придбаного майна, це спосіб захисту цивільних прав потерпілого, правові наслідки порушення недовірливого зобов'язання для набувача без врахування його вини, та не є мірою відповідальності.

Дослідження показало, що стягнення процентів-лихви у недовірливих зобов'язаннях – це є для потерпілого компенсаційний спосіб захисту цивільних прав і інтересів, а для неналежного набувача – негативний правовий наслідок порушення права власності, міра цивільно-правової відповідальності, що полягає у додатковому безеквівалентному обтяженні без урахування прибутків набувача від використання грошових коштів та збитків кредитора, коли набувач карається не за те, що одержав чужі грошові кошти (передбачається, що у цьому немає його вини), а за те, що він володів ними з часу, коли дізнався, або міг би дізнатися про володіння грошима без достатньої правової підстави.

У разі, якщо сторони кредитного договору оформлюють додатковим договором відстрочення погашення кредиту з підвищенням процентної ставки, то такі підвищені проценти у додатковому договорі не є мірою відповідальності, не є одночасно і платою за наданий кредит і неустойкою, а є складовою частиною кредитного боргу внаслідок зміни договору. У разі, якщо сторони кредитного договору передбачають у договорі підвищені проценти на випадок прострочення повернення кредиту, то такі проценти вважаються мірою відповідальності.

Одночасне відшкодування збитків, стягнення неустойки та процентів за володіння чужими грошовими коштами за одне й те само порушення провадитися не може, оскільки суперечить ст. 61 Конституції України.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. Удосконалення формули закону щодо неустойки // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2003. – № 21. – С. 334 – 337.
2. Сплата (передача) неустойки і виконання зобов'язання // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2003. – № 22. – С. 248 – 353.
3. Кредит як власність позичальника // Право України. – 2004. – № 10. – С. 88 – 91.
4. Гіпотеза визначення природи процентів річних із позиції безпідставного збагачення // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2004. – № 25. – С. 298 – 302.
5. Юридичні умови застосування неустойки, процентів як мір цивільно-правової відповідальності // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 3. – С. 217 – 220.
6. Неустойка та проценти: проблеми відмежування // Держава і право: Зб. наук. праць. – Київ, 2004. – № 23. – С. 314 – 321.
7. Безпроцентна позика // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 4. – С. 169 – 172.

Анотація

Шановалова О. І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивільні аспекти). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2005.

Дисертація є першим в Україні науковим дослідженням теоретичних та практичних аспектів застосування процентів у грошових зобов'язаннях. Головне місце у дисертації належить виявленню цивільно-правової специфіки процентів унаслідок їх зв'язку з грошима.

Проценти визначаються показником зростання грошової суми боргу за рік.

В дисертації аналізується правова природа грошових коштів, грошової плати, грошових зобов'язань та зв'язок процентів із грошима. Досліджується сплата процентів, що встановлені за правомірне користування грошовими коштами та їх правовий статус при порушенні такого зобов'язання. З'ясовується правова природа плати за чужі гроші та право власності на гроші.

Особлива увага приділяється дослідженню правових наслідків порушення грошового зобов'язання. Розглядаються умови договору та закону, що встановлюють проценти на випадок порушення грошового зобов'язання та не грошового зобов'язання. Проводиться розмежування правової природи таких процентів.

Важливе місце у дисертації належить мірам відповідальності за порушення грошових зобов'язань.

На підставі аналізу нормативних актів та судової практики сформульовані конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення правового регулювання застосування процентів у цивільному праві.

Ключові слова: проценти, цивільно-правова відповідальність, правові наслідки порушення зобов'язання, неустойка, відшкодування збитків, чужі гроші, грошові зобов'язання, виконання зобов'язання в натурі, вина.

Аннотация

Шановалова О. И. Проценты в денежных обязательствах (гражданско-правовые аспекты). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2005.

Диссертация посвящена исследованию гражданско-правовой природы процентов в денежных обязательствах. В работе раскрыта специфичность юридической категории “проценты” в связи со специфическим объектом гражданского права – деньгами, состоящая в свойстве денег прирастать при коммерческом использовании.

В работе раскрывается гражданско-правовая сущность процентов, которые в неденежных обязательствах рассматриваются как математическая категория,

подсчитываются путем определения сотых частей стоимости других объектов гражданского права, не являющихся деньгами, без учета годового дохода. На них не распространяется законодательство о процентах (например, арендная плата). Указывается, что определение процентов как «плата» не раскрывает правовую природу категории процентов как цены, платы за кредит. Проценты как правовая категория рассматриваются как рост цены денег за определённый период времени, которые вместе с первичной суммой долга составляют сумму окончательного долга, что является предметом обязательства.

В денежных обязательствах, в зависимости от правомерности основания, проценты могут рассматриваться как рост суммы денежных средств при предоставлении займа или как правовые последствия нарушения обязательства. Последние, в зависимости от условий договора или закона, могут рассматриваться или как выполнение обязанности в натуре, или как особая мера гражданско-правовой ответственности, а в исключительных случаях, как возмещение убытков, или как неустойка.

Предлагается определение понятия «проценты-рост» в денежных обязательствах как показателя роста суммы заемного денежного долга за один год вследствие коммерческого использования денежных средств, который формируется под воздействием учетной ставки Национального банка Украины как ориентира цены на деньги. Если срок коммерческого использования денежных средств не равен одному году, то рост суммы пропорционально изменяется. Проценты, как условие правомерного получения займа, – это рост денежной суммы, составляющий с основной суммой займа общую сумму долга, уплачиваемую должником через определенное время после получения займа. При нарушении этого обязательства оно не прекращается, а пролонгируется, и взыскание этих процентов-роста будет исполнением обязательства в натуре.

В работе определена гражданско-правовая сущность чужих денег – это деньги, которыми должник владеет неправомочно, вследствие правонарушения, на которые наступило право требования другого лица (просроченная кредиторская задолженность). Институт кредита, займа сравнивается с другими правовыми институтами, и наиболее убедительной определяется позиция выявления общих черт с актом коммерческой продажи денежных средств, когда к приобретателю денежных средств переходит и право собственности на них. Делается вывод, что заёмные денежные средства не являются чужими для заёмщика.

Основываясь на позиции О.С. Иоффе в отношении определения понятия гражданско-правовой ответственности, рассматривается предъявление к правонарушителю требований уплаты процентов в случае неправомочного пользования чужими денежными средствами как привлечение к имущественной ответственности. В этом случае проценты рассматриваются как дополнительные безкомпенсационные денежные взыскания в пользу кредитора. В работе исследуется, что основание для взыскания процентов как меры ответственности единое – нарушение денежного обязательства. При этом не принимаются во внимание возможности должника выполнить это обязательство, существование прибыли от использования денежных средств у должника и убытков кредитора в связи с отсутствием денежных средств.

Обосновывается, что проценты, как особая мера гражданско-правовой ответственности (предлагается дать им название “проценты-лихва”) – это негативное правовое последствие нарушения денежного обязательства, когда с помощью государственного принуждения должник наказывается дополнительными безкомпенсационными денежными взысканиями в пользу кредитора без учета возможностей должника выполнить это обязательство, доходов от использования денежных средств и убытков кредитора. Проведено разграничение процентов-лихвы, как особой меры гражданско-правовой ответственности, отражающей рост денежных средств вследствие коммерческого использования, от неустойки, которая отражает степень затронутых интересов кредитора. При взыскании неустойки ее размер иногда определяется в процентах годовых для выравнивания размера ответственности контрагентов в договоре, поэтому применение процентов годовых будет заимствованным техническим приемом для определения размера неустойки в следующих случаях: 1) если проценты применяются при нарушении не денежных обязательств; 2) если в законе или договоре определено, что размер пени соотносится с учетной ставкой НБУ. При нарушении денежного обязательства уплата процентов рассматривается как возмещение убытков в следующих случаях: 1) если кредитор доказывает, что он был вынужден получить кредит у третьего лица вследствие нарушения денежного обязательства должником; 2) если проценты установлены в договоре как заранее оцененные убытки.

Ключевые слова: проценты, гражданско-правовая ответственность, правовые последствия нарушения обязательства, неустойка, возмещение убытков, чужие деньги, денежные обязательства, исполнение обязательства в натуре, вина.

Summary

Shapovalova O.I. Money obligations' interests: civil law aspects. – Manuscript.

Dissertation for a candidate Degree in Law in speciality 12.00.03. – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. Odessa National Academy of Law. Odessa, 2005.

The dissertation is the first Ukrainian investigation of theoretical and practical application of interests in money obligations. The main positions of dissertation is to determinate the civil law specific of interests its money bond connections.

The law essence of money resources, money paid and money obligations, interests relations with money are investigated.

The legal status of interests in the cases of violation of money obligations is researched.

The law essence of paid for else's money and the law of property on money obligation violation are researched. The differentiation of law essence of these interests is made.

The special attention is given to the forms of the violation of money obligations.

On the grounds of the analysis of standard acts and court practice concrete proposals have been made concerning the improvement of legal regulation of interests application in civil law.

Key words: interests, civil law obligations, obligation's violation law sequely, forfeit, damages, else's money, money obligation, natural obligation's performance, quilt.